

Ս. Ա. ԱՎԱԳՅԱՆ

(Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտ. աշխատող)

ՄՈՐՈ ԶՈՐՈ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՎԻՄԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հյուսիսային Հայաստանի Մահկանաբերդ գավառի հնագույն և ճարտարապետական հորինվածքով չափազանց ուշագրավ այս հուշարձանի մասին մատենագրական վկայություններ չի պահպանվել: Կայնո և Մահկանաբերդի մյուս, հարևան հոգևոր ու մշակութային կենտրոնների՝ Հաղբատի, Նոր Գետիկի, Դեղձուտի, Առաքելոց և Մակարա վանքերի վիմագրության և պատմագրական աշխատություններում ևս որևէ հիշատակություն չենք գտնում հուշարձանախմբի պատմական կյանքի մասին:

Նորագույն տեղագրական գրականության մեջ Մորո ձորո վանքին անդրադարձել է միայն Մ. Բարխուդարյանը, որն իր աշխատության¹ մեջ մի քանի տողով համառոտակի նկարագրել է ս. Աստվածածին եկեղեցու տեղագրությունը, կառուցվածքը և պահպանության վիճակը այցելության ժամանակ, 19-րդ դարի երկրորդ կեսերին: Բարխուդարյանը ընդօրինակել և իր գրքում զետեղել է վանքի երեք վիմական արձանագրություններ, որոնք, սակայն, արտագրված են էական բացթողումներով և աղավաղումներով:

Տարիներ առաջ հրատարակված Իջևանի շրջանի պատմական հուշարձանների «Ուղեցույց»-ում (կազմող՝ Հ. Նղիազարյան)² կես

էջ է նվիրված Մորո ձորո նվանքի ընդհանուր նկարագրին ու վիմագրությանը, որը, բնականաբար, շատ քիչ բան է ավելացնում եղած տեղեկություններին: «Ուղեցույց»-ի հեղինակը իրավացիորեն ս. Աստվածածին եկեղեցին 7-րդ դարի գործ է համարում, միաժամանակ գտնելով, որ այդ հուշարձանը մեղ է ներկայանում ոչ թե իր նախնական անաղարտ ձևերով, այլ հետնադարյան հիմնովին վերակառուցումների նկատելի հետքերով: Սակայն այս վարկածը «Ուղեցույց»-ում բնական է մնում, քանի որ հեղինակը, գրքույկի նպատակներից ելնելով, փորձ չի անում գտնել հուշարձանի ներկայումս պահպանված հնագույն կառուցողական հնարանքների համեմատական վերլուծությամբ հաստատելու դրանց 7-րդ դարին պատկանելը:

Ավելի մանրակրկիտ Մորո ձորո վանքի կառուցվածքը նկարագրված է Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի 1938 թվականի հնագիտական արշավախմբի օրագրերում, որոնք հրատարակված չեն և պահվում են Կոմիտեի արխիվում:

Սակայն այստեղ ևս աչքաթող են արված և չեն ընդօրինակված հուշարձանի վիմական արձանագրությունները, որոնք լինելով նրա պատմության սկզբնաղբյուրները, շատ արժեքավոր տվյալներ են պարունակում ոչ միայն վանական կենտրոնի, այլև ամբողջ գավառի պատմության վերաբերյալ: Ս. Աստվածածին եկեղեցին Կոմիտեի կողմից մասնաճանաչված չափազանց է ենթարկվել 1953

¹ Մ. Բարխուդարյանց, «Արցախ», Բաքու, 1895 թ., էջ 342:

² Սովետական Հայաստանի պատմական հուշարձանները. Իջևանի շրջան («Ուղեցույց»), կազմող՝ Հ. Նղիազարյան, Երևան, 1947 թ., էջ 19:

Միակամանի, ճարտարապետներ Բ. Հ. Արզումանյանի և Ծ. Ռ. Աղատյանի ջանքերով:

Մորո ձորո վանքի մասին այս տեսությունը կազմելիս օգտագործել ենք Կոմիտեի արխիվում պահպանվող վերոհիշյալ արձագանքները և չափազանցական նյութերը:

Իջևանի շրջանի այս և մի քանի այլ ճարտարապետական կոթողների մասին գիտական հանրամատչելի գրականության պակասը հեշտ է բացատրել. գտնվելով Հայաստանի կենտրոնական գավառներից հարյուրավոր կմ հեռավորության վրա և տեղավորված լինելով լեռնաշխարհի անմատչելի և ճանապարհադուրկ վայրերում՝ այդ հուշարձանները սակավ են այցելվում, ուստի և, բնականաբար, չեն արժանանում ուսումնասիրողների ուշադրությանը: Մինչդեռ, այստեղ պահպանված մի շարք հուշարձաններ (Մակարավանք, Դեղձուտի, Կիրանց, Առաքելոց վանքերը և այլն) իրենց ճարտարապետական հետաքրքիր լուծումներով, հատկապես արտաքին հարդարանքի, մանրամասների ու քանդակազարդերի անխոցելի կատարելությամբ նոր, ուշագրավ երևույթ են ոչ միայն հյուսիսային Հայաստանի, այլև բովանդակ հայ մշակույթի պատմության մեջ:

Այդպիսի ուշագրավ հուշարձաններից է նաև Մորո ձորո ս. Աստվածածին վանքը, որի գոյությունը պատմական Հայաստանի այս հեռավոր ծայրագավառում մի անգամ ևս հաստատում է այն ճշմարտությունը, որ 7-րդ դարի հայ դասական ճարտարապետության նշմարները պետք է որոնել ոչ միայն հայ նյութական մշակույթի բնօրրաններում՝ Արարատյան դաշտավայրում, Շիրակ—Արագածոտնում, այլև երբեմն այս կենտրոններից շատ ու շատ հեռու ընկած ծայրամասերում. այդ են սպացուցում Թանահատի և Սյունիի վանքերը՝ Սյունիքի Մղուկ գավառում, Նրիցավանքը՝ Արևելյան Բաղբում, և այլն:

Վանքի «Մորո ձորո Աստվածածին» անվանումը գալիս է նրա պատերին փորագրած վիմարձանազրույթյուններից. ըստ որում վանքն այդպես է կոչվում միայն չորս բնագրերում (մեր հավաքածուի № № 2, 7, 8, 11), մնացած դեպքերում նրա մասին հիշատակվում է կամ Աստվածածին (№ № 1, 4, 5, 6, 9, 10) և կամ պարզապես եկեղեցի (№ 3) անուններով: Մատենագրական աղբյուրներում կամ այլ հուշարձանների վիմագրության մեջ «Մորո ձորո» տեղանունն ավանդված չէ: Անտարակույս է, որ նախապես Աստվածածին կոչվող վանքի Մորո ձորո հատկացուցիչը պետք է ծագեր այն ձորի կամ

գյուղի տեղանունից, որոնց սահմաններում կառուցվել էր վանքը:

Սակայն Մուլիդի բնակիչները գյուղի շրջակայքում «Մորո ձոր» անունով հանդամաս կամ այլ տեղանուն չեն հիշում. միայն վանքից մոտ 1 կմ դեպի հարավ-արևելք, ձորակի ձախ կողմում, «Խամերի սար» անտառամասի կենտրոնում մի ընդարձակ բացատ կա, որն ամբողջությամբ ծածկված է մորո թփիկներով և այդ պատճառով տեղացիների կողմից «Մորո թալա» է կոչվում: Մորո և մոշի թփուտներ են աճում գյուղի մյուս գաղտնամասերում ևս, և պատահական չէ, որ Մուլիդը ամբողջ շրջանում հայտնի է այդ հատապտուղների առատությամբ:

Ուստի հավանական է ենթադրել, որ հնում Մուլիդի ձորակը նույնպես ծածկված է եղել մորո թփերով և կոչվել է «Մորո ձոր», որից և տեղանունը անցել է նրա ձախ ափի հարթության վրա կառուցված ս. Աստվածածին վանքին:

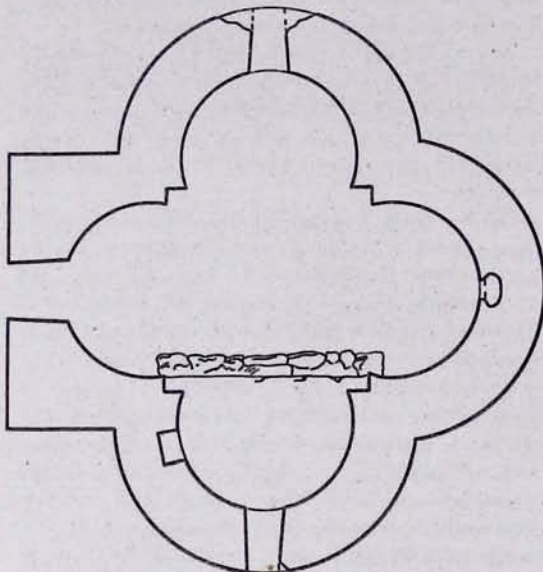
Մորո ձորո ս. Աստվածածին վանքը տեղավորված է Իջևանի շրջանի Մուլիդ գյուղի արևմտյան թաղամասում, ձորակի աջ ափի հարթակի վրա, շրջապատված դարավոր վիթխարի ընկուղիներից: Հուշարձանախմբի կառուցվածքներից ներկայումս կանգուն են միայն ս. Աստվածածին եկեղեցին և նրա շուրջը տարածվող պատմական դերեղմանոցի մի քանի քանդակազարդ խաչքարեր, ինչպես նաև ձորակի հակառակ ափին գտնվող առանձին խաչարձանների պատվանդաններ, որոնք թեև թվագրված հիշատակություններ չունեն, սակայն իրենց շինությամբ ու քանդակազարդերի ոճով անսուսարկելիորեն ժամանակամերձ են եկեղեցու վերակառուցմանը (12—13 դդ.):

Վանքի օժանդակ տնտեսական շենքերի և միաբանության կացարանների ավերակները՝ բարակույտների ու խանդակների ձևով երեւում են եկեղեցուց դեպի հարավ և արևելք ոչ այնքան հեռու, իսկ դրանցից դեպի արևելք՝ Համդալի լեռնալանջին ու Կարմրաքար ժայռաբեկորից ներքև միջնադարում տեղավորված է եղել վանքապատկան գյուղը, որի մնացորդները դեռ պահպանվել են գյուղի այգիներում ու բանջարանոցներում, Մուլիդի Զուր գետակի երկու ափերին:

Առաջին հայացքից արտաբնական հուշարձանը չափազանց անշուք տպավորություն է թողնում, քանի որ նրա երբեմնի սրբատաշ երեսապատերը, ծածկի ձևավոր սալերն ու քիվերը վատ են պահպանվել, մեծ մասամբ խաբլվել, թափվել են՝ մերկացնելով եկեղեցու կմախքը, որը տեղ-տեղ վերանորոգված է անարվեստ եղանակով: Այդ տպավորությունը, սակայն, անմիջապես հիացմուն-

քի է փոխվում, հենց որ մտնում ես հարավային մուտքից ներս և դիտում շենքի անթերի ճարտարապետական ձևերը, մեծ վարպետությամբ կատարված մանրամասներն ու քանդակազարդերը:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին փոքր չափերի (դրսից՝ 8,9×8,6 մ) գմբեթավոր գոլտրիկ շինություն է, արտաքուստ և ներքուստ խաչաձև հատակադնով, որի բոլոր խաչվեցերը կիսաշրջանաձև են, բացի հարավային խաչվեցից, որն արտաքուստ ուղղանկյուն է (նկ. 1): Եկեղեցու կիսակլոր պատերի ար-

Նկ. 1. Ս. Աստվածածին եկեղեցու հատակամանր

տաքին երեսապատման սրբատաշ քարերը ժամանակի ընթացքում պոկվել են, ուստի հետազայում ստիպված են եղել երեսապատերը վերաշարել մեծ մասամբ տարբեր գույնի կիսամշակված քարերով, տեղ-տեղ օգտագործելով նաև պահպանված մշակված բեկորները:

Անվիճելի է, որ ամբողջ հուշարձանը նախապես շարված է եղել գորշագույն բազալտի սրբատաշ սալերով, որոնց առանձին հատվածները անաղարտ պահպանվել են ներսում, խաչվեցերի կիսակլոր պատերի, թաղերի և կամարների վրա: Սակայն սրբատաշ ալյուր շարվածքից ներկայումս շատ քիչ բան է մնացել, որովհետև 12—13-րդ դարերում կատարված վերանորոգումների հետևանքով հիմնովին փոխվել է ոչ միայն հուշարձանի արտաքին հարգարանը, այլև նրա ճարտարապետական հորինվածքի որոշ հանգուցային տարրերը և առանձին մանրամասները: Եկե-

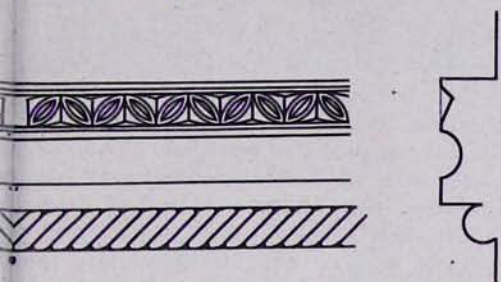
ղեցու ուշ շրջանի վերափոխություններն ու նորամուծությունները նրա սկզբնական ձևերից կարելի է տարբերել, եթե նկատի ունենանք, որ բոլոր հետնադարյան նորոգումները կատարվել են կա՛մ մուգ դեղնագույն սրբատաշ շենքարով, հար և նման Հաղարծնի Սեղանատան և Սալայի Աստվածածին հուշարձանի շինաքարին (թմբուկի արտաքին երեսապատը) և կա՛մ սպիտակավուն մաքուր տաշված ավազաքարով (թմբուկի ներսի մակերեսը, թաղերը և աբսիդի կիսակլոր պատերը ներքուստ), որոնք հեշտությամբ զանազանվում են եկեղեցու գորշ բազալտի հնագույն շարվածքից:

Եկեղեցու կիսաշրջանաձև խաչվեցերը վերվում իրար հետ միանում են խիստ շեշտված պլատաձև կամարներով, որոնք հենվում են խաչվեցերի անկյուններում հաղիվ գծագրվող ուղղանկյուն որմնամուկների վրա: Այդ կամարների վրա հանգում է գմբեթի գլանաձև թմբուկը՝ չորս կողմերից բացվող լուսամուտներով, որոնք իրենց անհամեմատ մեծ չափերով (1,1×0,55 մ) հիշեցնում են վաղ շրջանի հայկական հուշարձանները:

Հնագույն կառուցողական ձևերի տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես թմբուկի հյուսիսային լուսամուտը, քանի որ մյուս երեքը խարխուլվել են, քանդվել, իսկ նրանց պսակող շրջակայինները չեն պահպանվել: Հյուսիսային լուսամուտի բացվածքը վերևից ծածկված է երկարավուն ուղղանկյուն սրբատաշ քարով, որը 7-րդ դարի պսակներին հատուկ կամարաձևության փոխարեն՝ հարթ հորիզոնական է: Սակայն լուսամուտի շրջակալի ավանդական ձևը պահպանելու ձգտումով այդ հորիզոնական քարի հարթ մակերեսին վերանորոգող վարպետը փորագրել է պլատաձև կամար՝ նախնական շրջանին բնորոշ քանդակազարդերով: Այդ կամարաղեղից դեպի աջ, հարևան քարի վրա, անաղարտ պահպանվել է մեծ վարպետությամբ կատարված նույն բարձրաքանդակը, որն իր մեծությամբ և քանդակման նրբությամբ նույնպես բնորոշ է հայկական հնագույն կոթողներին (Չվարթնոց):

Թմբուկի արևելյան մակերեսին ներքուստ քանդակված է Քրիստոսի խաչելության տեսարանը, իսկ սրանից փոքր ինչ հարավ՝ մի թշուռի խորաքանդակը (հավանաբար աղանի). սրանք երկուսն էլ ուրվագծված են պարզ ու անպաճույճ գծերով, անարվեստ և, ըստ երևույթին, կատարվել են հապճեպորեն, եկեղեցու նորոգումների ժամանակ (նկ. 3): Նույնը չի կարելի ասել խաչվեցերի կամարների միացման անկյուններում տեղավորված առասպելական կենդանիների ու հուշկապա-

եկեղերի բարձրաբանդակների մասին, որոնք
երկայիս եղծված ու ալլափոխված վիճակով
բարձրարվեստ քանդակների նմուշներ են
իրենց համազորներն են գտնում վաղ
ճարձարական հուշարձաններում (Գնդեկանք):

Նկ. 2. Ս. Աստվածածին եկեղեցու քանդակազարդ
գոտին

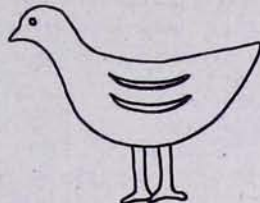
Հուշարձանի տանիքը անմխիթար դրու-
յան մեջ է. գմբեթի վեղարը ամբողջու-
յամբ կործանված է, ծածկի սրբատաշ սալ-
արերը չեն պահպանվել ոչ միայն իրենց
ձեղերում, այլև եկեղեցու շրջակայքում:
Վախվել ու անհայտացել են բոլոր քիվերը,
ատերի ու թմբուկի վերին շարքերի որոշ
ատվածները: Քանդված է արևմտյան խաչ-
ների թաղը ամբողջությամբ, իսկ արևելյանի
ի զգալի մասը, որով և խաթարվել է աթա-
ձեկ Իվանեի ընդարձակ շինարարական ար-
անագրությունը:

Եկեղեցու ներսը համեմատաբար քիչ է
ուժեղ. նախնական սրբատաշ շարվածքը
սլաքեղ պահպանվել է առավելապես բարձ-
ում՝ խաչքների թաղերը, կամարները, բեմի
երևի բարդ ձևավոր գոտին, թմբուկի ներսի
ակերեսի որոշ մասերը ներկայանում են
կղերական տեսքով: Ինչ մնում է խաչքների
խաշրջանաձև պատերին, ապա դրանք ներ-
ուստ և արտաքուստ մեծ մասամբ վերա-
արված են անմշակ կամ կիսատաշ քարե-
ով, իսկ տեղ-տեղ նաև սվաղված կրաշա-
լախով:

Եկեղեցու ցածրիկ բեմը կից է արևելյան
սաչքին, պահպանվել է բեմի ամբողջ եր-
այնքով ձգվող աստիճանների առաջին
արվածքը:

Հուշարձանի միակ դուռը բացվում է հա-
վալային խաչքից: Թե ինչպիսին է եղել
լուսն բացվածքի արտաքին ձևավորումը
հնում, դժվար է ասել. պահպանված շրջա-
լը շարված է կիսամշակ մեծ քարերով,
անարվեստ և, հավանաբար, հետագա վերա-
որոգումների արդյունք է, քանի որ ոչնչով
ի հիշեցնում ոչ միայն հնագույն, այլև ուշ
իրենդարի հայկական ավանդական շրա-
նությունը:

Մորո ձորո վանքի պատկանելի հնության
օգտին արտահայտվող ամենաբնորոշ զար-
դաքանդակն, անշուշտ, արևելյան արքայի
թաղի հիմքով ձգվող և բարդ ձևավորում ու-
նեցող կիսակլոր գոտին է, բաղկացած իրար
հաջորդող չորս շարք զարդերից, որոնք բո-
լորն էլ առանձին-առանձին կամ տարբեր
զուգադրումներով հանդիպում են հայ դա-
սական ճարտարապետության 7-րդ դարի
հուշարձաններում (Նկ. 2):

Նկ. 3. Ս. Աստվածածին եկեղեցու թմբուկի
քանդակազարդեր

Այդ ձևավոր գոտու բոլոր բարերը խա-
խրված և որոշ շափով տեղաշարժված են,
սակայն ամբողջ շարվածքը և մանավանդ
քանդակազարդերը, անտարակույս, պահ-
պանվել են նախնական, անաղարտ վիճա-
կում և մեղ են ներկայանում իբրև եկեղեցու
հնագույն մանրամասներ:

Քննենք այդ ձևավոր գոտու քանդակազար-
դերի մոտիվները:

Գոտու վերևի առաջին շարքը իրենից ներ-
կայացնում է փոքր թեթևությամբ իրար հեն-
ված նշտարաձև քանդակազարդերի մի շա-
րան, որ 7-րդ դարի կոթողների ձևավորման
ամենատարածված մոտիվներից է և հաճախ
է հանդիպում այդ շրջանի մի շարք հուշար-
ձանների հատկապես խոյակների և լուսա-
մուտների պսակների վրա (Արուճ, Սիսիան,
Թարգմանչաց վանք, Անիի Պալատական ե-
կեղեցի և այլն)³: Կատարման նրբությամբ և
անխոցելի արվեստով ևս նշտարաձև զար-
դերի շարանը հիշեցնում է վերոհիշյալ շեն-
քերի զարդաքանդակները և հաստատում
նրանց ժամանակամեծ լինելը: Միանգա-
մայն ակներև է, որ նշտարաձև զարդերի շա-
րանը գալիս է խորին հնությունից, և դժվար

³ Н. М. Токарский, Архитектура Армении, Ере-
ван, 1961 г., стр. 160.

է այն հետին դարերում կատարված ընդօրինակություն համարել:

Քանդակազարդերի երկրորդ շարքը գոտու ամբողջ երկարությամբ ձգվող գոգավոր հարթ ակոսն է, որը կիսաշրջանի հասնող իր խորությամբ նույնպես հատուկ է նախնագույն շինվածքներին, բանի որ հետագա դարերի կառուցվածքների հարդարանքում գոգավոր ակոսները անհամեմատ պակաս խորություն ունեն և հանդես են գալիս մյուս դարերի հետ միանգամայն այլ զուգակցումներով, բան այդ տեսնում ենք Մորո ձորու վանքում: Միայն այս հարթ գոգավոր ակո-

Մորո ձորու ս. Աստվածածին վանքը (VII դար)

սով և առանց այլ զարդերի են ձևավորված արևելյան արսիդի երկու կողմերին տեղավորված որմասյունների խոյակները, որոնց վրա հենվում են նույն արսիդի կամարի կոունկները: Գոտու հաջորդ շարքը պարանաշյուսի պտուտակաձև քանդակն է, որը թեև հանդիպում է վաղ շրջանի հուշարձաններում (Պաղնիի և Զվարթնոցի խոյակները, Թանահատի քիվը), սակայն 7-րդ դարի բնորոշող քանդակազարդերի մեջ չի մտնում և լայն տարածում է ստանում միայն հետագա դարերում: Գոտու քանդակազարդերը ներքևից եզրափակում է թեք հարթության վրայով ձգվող ատամնաշարի քանդակը, որի ա-

տամիկները դասավորված են մեկընդմեջ, շախմատային կարգով: Քիվերի և պսակների ձևավորման անհրաժեշտ տարրը հանդիսացող այս ատամնաշարը ևս մեզ հայտնի է հնագույն հուշարձաններից (Ծրեբույք, Ավան, Արամուս, Գայանե):

Մորո ձորու վանքի արտաքին հարդարանքի հնագույն մանրամասներից են նաև եկեղեցու կենտրոնական տարածության հարավարևելյան անկյան կամարաղեղների արանքում քանդակված արմավենիկների զարդերը, ինչպես նաև 12 ծաղկաթերթերից կազմված վարդապակը, որը անձանաչելիության աստիճան ունենալով է (նկ. 3):

Ինչպես երևում է ս: Աստվածածին եկեղեցու ճարտարապետական ձևերի այս համառոտ բնութագրից, հուշարձանի կերպարի մեջ գիրկնդիսառն հանդես են գալիս թե՛ պատկանելի հնություն, մինչև 7-րդ դարը հասնող հանդուցներ ու մանրամասներ (խիստ շեշտված պայտաձև կամարները, արևելյան արսիդի քանդակազարդ գոտին, թմբուկի հյուսիսային լուսամուտի պսակը և այլն) և թե՛ ակնհայտորեն հետադարձյալ վերափոխություններ ու նորամուծություններ (հարավային մուտքի շրջանակը, գմբեթի թմբուկն արտաբուստ և այլն), որոնք աչքի են դարձնում առաջին իսկ հայացքից:

Դժվար է հաստատական պնդել, թե Մորո ձորու վանքը ժամանակակից է 7-րդ դարի այն հուշարձաններին, որոնց ճարտարվեստի մի բանի բնորոշող հատկանիշները գտնում ենք այստեղ: Սակայն առավել դժվար է եկեղեցու շինությունը վերագրել 12-րդ դարավերջին, հիմք ընդունելով նրա պատերին փորագրված արձանագրությունները, որոնցում պարզ ընթերցվում են մի ղեպը՝ «... շինեցի զԱճաժինս...» (սույն հավաքածուի № 10) և մյուսում՝ «... շինեաց Իւանէ զվանքս Մորո ձորոյ...» (№ 11), ըստ որում այս արձանագրությունները, ինչպես հայտնի է դառնում նրանց վերծանությունից, ժամանակակից են իրար, կամ նրանց հավանական ժամանակների տարբերությունը չի անցնում մեկ տասնամյակից, որի ընթացքում հաղիվ թե երկու անգամ կառուցվեր նույն եկեղեցին:

Մեր կարծիքով, խոսքն այստեղ շենքը վերանորոգելու մասին է, որովհետև «շինել» բայը վիմագրական հուշարձաններում հաճախ հանդես է գալիս «նորոգել» կամ «վերականգնել» նշանակությամբ:

4 Н. М. Токаревский, Архитектура Армении, Ереван, 1961 г., стр. 155:

(Շարունակելի)